

Investigation of Isfarayen Hesari-ye Gazerani; A Peasant Fortification in North Khorasan

Hadi Safamansouri ^{1*}, Ali Rangchian ¹

1. Faculty Member, Department of Conservation of Architectural Heritage, Faculty of Fine Arts, Semnan University, Semnan, Iran

Article Info

Original Article

Received: 2020/08/01;

Accepted: 2020/10/01;

Published Online 2020/11/30

 10.30699/athar.40.4.284

Use your device to scan
and read the article online

Corresponding Author

Hadi Safamansouri

Faculty Member, Department of
Conservation of Architectural
Heritage, Faculty of Fine Arts,
Semnan University, Semnan, Iran

Email:

h.safamansouri@semnan.ac.ir

ABSTRACT

Hesari-ye Gazerani fortification is one of the late Qajar fortification, located in the southeast of Esfarayen city, in the functions of North Khorasan province. After reviewing aerial maps and field studies, it was found that there are many castles from the Qajar period with almost similar architectural style in Esfarayen region, which show the historical conditions and life-style, especially in this region. This study aims to start a field of study in order to understand a comprehensive picture of the political and social developments and architectural style of the Qajar period in the region. In this article, after a brief review of the types of castles in Iran and data were obtained about the Hesari-ye Gazerani fortification in terms of the current situation and its past concerning the history, architecture and the surrounding environment. The present research was conducted by descriptive method, along with mapping and recording field studies, and was an attempt to identify and understand the historical values and architecture of Hesari-ye Gazerani Fortress as one of the valuable works of the late Qajar period. It also explains the relationship between social and economic relations and the architectural style of the mentioned historical period in the region.

Keywords: Fortification, Hesari-ye Gazerani, Isfarayen, North Khorasan, Qajar

Copyright © 2020. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

How to Cite This Article:

Safamansouri H, Rangchian A. (2019). Investigation of Isfarayen Hesari-ye Gazerani; A Peasant Fortification in North Khorasan. *Athar*. 40 (4), 284-300

مقاله پژوهشی

بررسی قلعه حصارى گازرانى اسفراین؛ قلعه‌ای رعیتی در خراسان شمالی

هادی صفامنصوری^{۱*}، علی رنگچیان^۱

۱. عضو هیئت علمی، گروه مرمت و احیای بناهای تاریخی، دانشکده هنر، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران

خلاصه

اطلاعات مقاله

قلعه حصارى گازرانى از قلعه‌های اواخر قاجار، در جنوب شرقى شهرستان اسفراین، از توابع استان خراسان شمالى واقع است. پس از بررسى نقشه‌های هوایی و مطالعه میدانی، مشخص شد که قلعه‌های بسیاری از دوره قاجار با سبک معماری تقریباً مشابه در منطقه اسفراین وجود دارد که نشان‌دهنده شرایط تاریخی و شیوه معیشت به‌ویژه در این منطقه بوده است. این پژوهش با هدف آغاز یک زمینه مطالعاتی به‌منظور درک تصویری جامع از تحولات سیاسی و اجتماعی و سبک معماری دوران قاجار در منطقه انجام شده است. در این مقاله، پس از بررسى مختصر انواع قلعه‌های ایران و درک جایگاه قلعه گازرانى از لحاظ طبقه‌بندی‌های موجود، شناخت کاملی از وضعیت فعلی و گذشته آن در زمینه تاریخ و معماری و محیط پیرامون آن حاصل شده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی، همراه با نقشه‌برداری و ثبت مطالعات میدانی انجام شده و کوششی برای شناساندن و درک ارزش‌های تاریخی و معماری قلعه حصارى گازرانى به‌عنوان یکی از آثار ارزشمند اواخر قاجار است. همچنین ارتباط روابط اجتماعی و اقتصادی و شیوه معماری دوره تاریخی مذکور در منطقه را تبیین کرده است.

دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۰۹

پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۱۰

انتشار آنلاین: ۱۳۹۹/۰۶/۱۰

نویسنده مسئول:

هادی صفامنصوری

عضو هیئت علمی، گروه مرمت و احیای بناهای تاریخی، دانشکده هنر، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران

پست الکترونیک:

h.safamansouri@semnan.ac.ir

کلیدواژه‌ها: قلعه، حصارى گازرانى، اسفراین، خراسان شمالى، قاجار

حق کپی‌رایت انتشار: این نشریه دارای دسترسی باز، تحت قوانین گواهینامه بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر می‌شود که اجازه اشتراک (تکثیر و بازآرایی محتوا به هر شکل) و انطباق (باز ترکیب، تغییر شکل و بازسازی بر اساس محتوا) را می‌دهد.

مقدمه

دوره قاجار از دوره‌های بسیار مهم در معماری و شهرسازی ایران است. این دوره به دلیل نزدیکی زمانی و برجای ماندن آثار معماری و اسناد متعدد و گوناگون، واسطه‌ای گران قدر برای بررسی و شناخت فرهنگ و معماری در تاریخ ایران است (Sheikhi Sini, 2010, P. 3). همچنین تحولات فرهنگی و سیاسی گوناگون، گرایش‌ها و شیوه‌های بسیار در معماری و شهرسازی این دوران به وجود آورده است. در این میان، مجتمع‌های زیستی، در ارائه تصویری از تحولات سیاسی و اجتماعی آن نقش بسزایی دارد. در این زمان، قلعه‌های بسیاری توسط امرا و حاکمان محلی ساخته شد و تغییرات اساسی در ساختار و عناصر موجود در این قلعه‌ها به وجود آمد. از جمله آثار تاریخی که می‌تواند فرهنگ معماری و شرایط اجتماعی و اقتصادی گذشته اسفراین را نشان دهد، قلعه حصارى گازرانى

است که فرصت گران‌بهایی برای شناخت و درک تاریخ منطقه است که در اختیار ما قرار دارد. متأسفانه پیش از توجه نگارندگان به ارزش‌های مجموعه معماری گازرانى، این اثر مورد توجه شخص یا جامعه علمی دیگری نبوده است و تحقیق و بررسی یا تلاش مؤثری برای حفاظت از آن انجام نشده است. همچنین به دلیل بی‌توجهی، عوامل مخرب آسیب‌رسان طبیعی و انسانی، صدمات و مشکلات فراوانی برای مجموعه به وجود آورده است. در سال ۱۳۸۶ حمام این مجموعه در پایان‌نامه‌ای با عنوان «طرح مرمت و احیای حمام تاریخی حصارى گازرانى» مورد توجه نگارندگان قرار گرفت (صفامنصوری، ۱۳۸۶) که نسخه‌ای از آن به اداره کل میراث فرهنگی شهرستان اسفراین اهدا و براساس آن، گزارش ثبتی حمام تاریخی مذکور توسط این اداره تدوین شد؛ بدین ترتیب حفاظت از گرمابه در مقابل عوامل مخرب انسانی

دوره قاجار از دوره‌های بسیار مهم در معماری و شهرسازی ایران است. این دوره به دلیل نزدیکی زمانی و برجای ماندن آثار معماری و اسناد متعدد و گوناگون، واسطه‌ای گران قدر برای بررسی و شناخت فرهنگ و معماری در تاریخ ایران است (Sheikhi Sini, 2010, P. 3). همچنین تحولات فرهنگی و سیاسی گوناگون، گرایش‌ها و شیوه‌های بسیار در معماری و شهرسازی این دوران به وجود آورده است. در این میان، مجتمع‌های زیستی، در ارائه تصویری از تحولات سیاسی و اجتماعی آن نقش بسزایی دارد. در این زمان، قلعه‌های بسیاری توسط امرا و حاکمان محلی ساخته شد و تغییرات اساسی در ساختار و عناصر موجود در این قلعه‌ها به وجود آمد. از جمله آثار تاریخی که می‌تواند فرهنگ معماری و شرایط اجتماعی و اقتصادی گذشته اسفراین را نشان دهد، قلعه حصارى گازرانى

دشمن وجود داشت، درون قلعه می ماندند و معمولاً درون آن آذوقه زندگی برای چندین ماه موجود بود، اما بسیاری از قلعه‌های دیگر مکان سکونت دائمی مردمان بود و همه تأسیسات و فضاهای شهری مورد نیاز در آن تعبیه شده بود.

با توجه به موقعیت خاص جغرافیایی و سیاسی در طول تاریخ، مردم ایران همواره در نظر داشته‌اند با در پیش گرفتن بهترین روش‌ها و ایجاد مناسب‌ترین بناهای دفاعی در نقاط مهم و سوق‌الجیشی در مقابل سیل مهاجمان بایستند (Pazouki, 1999, P. 313). تعاریف گوناگونی از دفاع غیرعامل ارائه شده است، اما در یک تعریف کلی، دفاع غیرعامل به همه اقدامات احتیاطی به منظور به حداقل رساندن تأثیرات خصمانه دشمن گفته می‌شود که از هیچ‌گونه ابزار تسلیحاتی استفاده نمی‌شود (Mirahmadi & Yadegarzadeh, 2010, P. 15). هدف از طراحی و استفاده از دفاع غیرعامل کاهش خسارت جانی و مالی بدون عملیات مستقیم نظامی با نیروهای دشمن و همچنین کاهش توانایی دشمن در شناسایی مواضع حساس و تحمیل هزینه بیشتر به حملات آفندی نیروهای مهاجم است (Taghavi & Raygani, 2014, P. 76). عناصر طبیعی از جمله ارتفاعات، دره‌ها، رودخانه‌ها و عناصر ساخته دست بشر مانند برج‌ها، باروها، خندق و دروازه از جمله عناصری هستند که برای دفاع غیرعامل یک مجتمع زیستی کاربرد دارند.

ارکان اساسی در دفاع غیرعامل همواره تحت تأثیر شرایط مکانی و زمانی بودند. هفت رکن اساسی در پدافند غیرعامل عبارت است از: استتار، اختفا، پوشش، جدایی و پراکندگی، فریب، مقاومت‌سازی و استحکامات، اعلام خبر (Farazmeshad, 2007, P. 87). به‌طور کلی می‌توان استحکامات دفاعی ایران را در قالب دو گونه کوهستانی و جلگه‌ای تقسیم‌بندی کرد. قلعه‌های داخل دشت و جلگه‌ها با حصار و برج‌های بلندشان قابل شناسایی هستند. برج و باروها برجسته‌ترین و خارجی‌ترین نشانه این قلعه‌ها هستند (Pazouki, 1997, P. 215). این قلعه‌ها به‌طور معمول براساس طرح و نقشه از پیش تعیین شده و بر پایه هندسه‌ای منظمی ایجاد می‌شدند، اما قلعه‌های کوهستانی در بالای کوه‌ها و مناطق مرتفع با اشراف بر محیط پیرامونی خویش احداث می‌شدند. در این میان، فرم و هندسه و تعداد برج‌ها با وضعیت بستر طبیعی در ارتباط بودند. همچنین قلعه‌های ایران از لحاظ موقعیت جغرافیایی ساخت آنها و کاربری به انواع مختلف نظامی و سرحدی، راهداری، حاکم‌نشین و... تقسیم شده‌اند (Mollazadeh & Mohammadi, 2006, P. 16). قلعه حصارى گازرانى از نوع قلعه‌های دشتی و

امکان‌پذیر شد، اما چند ماه پیش از ثبت حمام در فهرست آثار ملی بخش مهمی از قلعه توسط مالک زمین آن تخریب شده بود. خوشبختانه پیش از تخریب، نقشه‌ها و تصاویر و بخشی از مطالعات مربوط به قلعه، توسط نگارندگان تهیه و تدوین شده بود.

نبود منابع نوشتاری در زمینه تاریخ و معماری مجموعه حصارى گازرانى و محیط پیرامون آن، نگارندگان را بر آن داشت تا بسیاری از اطلاعات تاریخی و کالبدی اولیه مورد نیاز پژوهش حاضر را به کمک مطالعات میدانی و مباحثات شخصی با افراد مطلع در سطح روستا و منطقه به دست آورند و تحلیل‌ها را بر این مطالعات مرتبط کنند؛ البته تهیه و انتخاب اطلاعات صحیح و قابل‌استناد در زمینه‌های مختلف از اولویت‌های اصلی نگارندگان بوده و زمان زیادی را مختص خود کرده است. اکنون با بازبینی و تکمیل و تحلیل اطلاعات، اقدام به شناخت و معرفی بقایا و بخش‌های مفقودشده از قلعه حصارى گازرانى کرده‌ایم. در این پژوهش، تا حد امکان به مسائلی از قبیل نحوه شکل‌گیری ساختار قلعه، مراحل ساخت و توسعه و شرایط مساعدی که موجب شکل‌گیری این مجموعه شده است، توجه شد. همچنین رویکرد این پژوهش با هدف ایجاد درک مشخصی از نحوه پاسخ‌گویی روابط فضایی و کالبدی قلعه، به شرایط زیستی و روابط و سلسله‌مراتب اجتماعی مبتنی بر زندگی رعیتی تنظیم شده است.

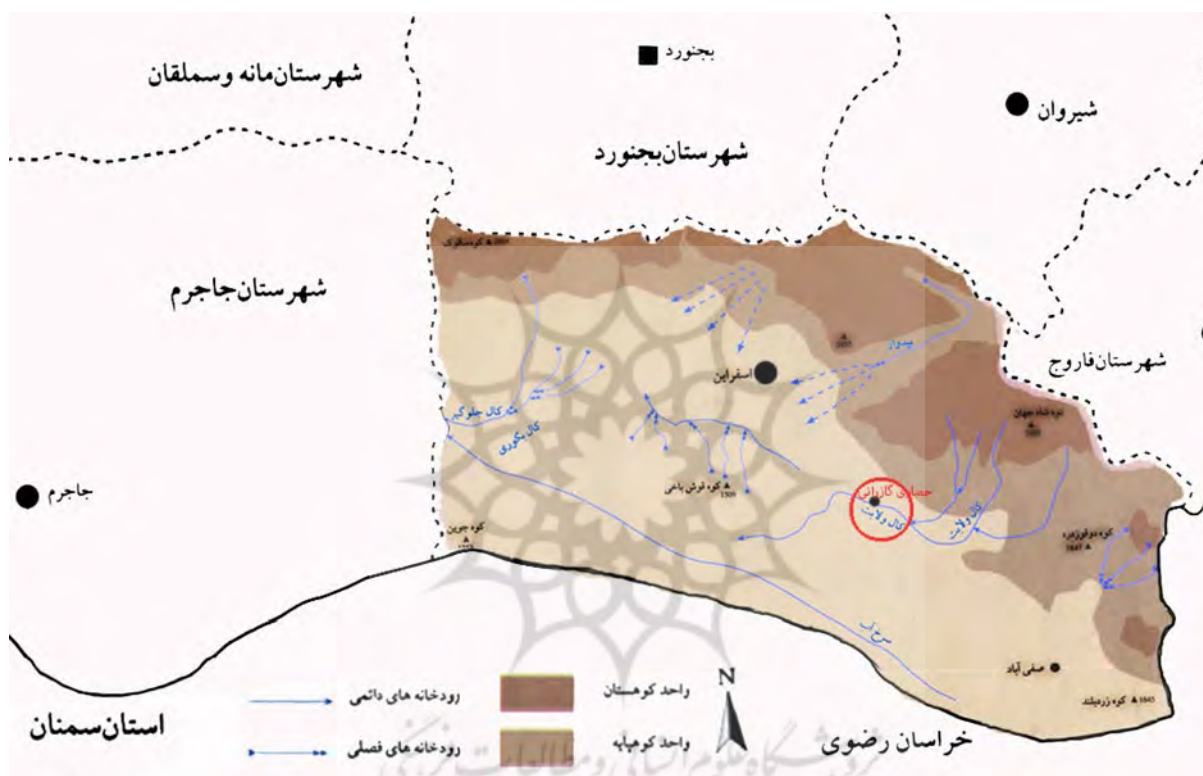
انواع قلعه‌ها و کارکرد آنها

دوام سکونتگاه‌ها و شهرهای تاریخی، به استعداد طبیعی و مصنوعی آنها در حفظ امنیت در مقابل حوادث طبیعی و سیاسی و نظامی وابسته بوده است؛ آنچنان که بسیاری از شهرهای تاریخی به دلیل نداشتن ساختار دفاعی مناسب در اثر مناقشات نظامی نابود شده‌اند (Farahbakhsh & Safamansouri, 2016, P. 212). آغاز خانه‌سازی انسان‌ها همواره با اندیشه دفاع در برابر دشمنان همراه بوده است. قلعه‌ها نیز از مظاهر اندیشه دفاعی انسان هستند (Kiani, 1996, P. 14). دژهای اولیه را می‌توان یادگار تمدن کشاورزی دانست؛ یعنی زمانی که انسان به یکجانشینی روی آورد و حفظ امنیت و دفاع از خود را جست‌وجو می‌کرد (Kiani, 2005, P. 78). در گذشته در کنار بسیاری از آبادی‌ها و شهرها یک دژ یا قلعه بوده که هنگام ناآرامی و ناامنی، پناهگاه مردم می‌شد (Pirnia & Memarian, 2008, P. 82). از برخی قلعه‌ها به هنگام جنگ‌ها استفاده می‌کردند و مردم تا زمانی که بیم حمله

موقعیت جغرافیایی

حصاری گازرانی با طول جغرافیایی ۵۷ درجه و ۴۲ دقیقه، عرض جغرافیایی ۳۶ درجه و ۵۵ دقیقه و ارتفاع متوسط ۱۳۵۰ متر، در ۲۶ کیلومتری جنوب شرقی شهر اسفراین قرار گرفته است (National Geography Organization of Iran, 2005, P. 39). شهرستان اسفراین در جنوب شهرستان بجنورد و از شهرهای خراسان شمالی است (شکل ۱).

جلگه‌ای با طرح و نقشه‌آزپیش تعیین‌شده، در اواخر دوره قاجار ساخته شده است و هدف از ساخت آن سکونت دائمی رعایا به‌منظور انجام امور کشاورزی بوده است. پس از طی زمانی کوتاه و ایجاد ثبات و امنیت نسبی در منطقه، عناصر دیگری برای رفح نیازهای مذهبی و بهداشتی و معیشتی رعایا، خارج از دیوارهای قلعه ساخته شد.

شکل ۱، موقعیت شهرستان اسفراین و روستای حصاری در استان خراسان شمالی

منبع: (National Geography Organization of Iran, 2005)

شامل چاه عمیق و منابع آب آشامیدنی شامل چاه عمیق (لوله‌کشی) است. امکانات این روستا نیز عبارت است از: برق، دبستان، مدرسه راهنمایی، خانه بهداشت، شورای اسلامی روستایی، دفتر مخابرات، فروشگاه تعاونی مصرف روستایی، نانوايي و مسجد. فعاليت‌های توليدي نیز عبارت است از: جوشکاری، دو آسیاب ديزلی و یک آسیاب برق (National Geography Organization of Iran, 2005, P. 40).

وجه تسمیه

در جنوب شرقی زمین‌های حصاری گازرانی کوهی است که در بخشی از آن، بقایای یک تپه باستانی وجود دارد و آثار

حصاری گازرانی، دهی از دهستان آذری، در غرب روستای بابا قدرت است. حصار گازرانی در دامنه جنوبی رشته‌کوه شاهجهان قرار دارد و اطراف آن تپه و ماهورها و دره‌ها قرار دارند (Tawahodi, 1995, P. 30). این روستا در پای کوه شاه جهان قرار دارد. رودخانه اتفاقی کال ولایت نیز از مجاورت جنوب آبادی می‌گذرد. جمعیت حصاری ۱۰۲ خانوار و شامل ۵۲۸ نفر است که از این تعداد ۷۰ درصد باسواد هستند. مشاغل عمده آبادی شامل زراعت، دامداری، باغداری و غیره است. محصولات عمده زراعی نیز گندم، جو، چغندرقد، زیره و لوبیاست. نوع کشت، آبی، محصولات عمده باغی شامل سیب، منابع آب کشاورزی

به نام حاج علی گازرانى مطرح مى‌کند. درنهایت، حاج علی گازرانى زمین‌های مزبور را مى‌خرد. وی تصمیم داشت با ایجاد یک قلعه رعیتی و جمع‌آوری نیروی انسانی، کشاورزی اراضی حصارى را احیا و در این زمینه سرمایه‌گذاری کند؛ بنابراین از شهرهای اطراف مانند سبزوار، قوچان، اسفراین و غیره به قلعه در حال ساخت آمده و مشغول به کار شدند.

از آنجا که ملک‌التجار اصرار زیادى بر تصرف این زمین‌ها داشت، اقدام به کارشکنی‌های بسیار کرد؛ از جمله اجیرکردن افرادی از طایفه بربرها^۲ برای خرابکاری، پرکردن قنات، آتش‌سوزی، دزدی و غیره تا بتواند با ناامن کردن منطقه، مانع استقرار و سرمایه‌گذاری و درنهایت مالکیت حاج علی گازرانى در حصارى شود، اما به همت تفنگچیان حاج علی و کردهای نصرآباد، منطقه امنیت خود را بازیافت. در همین زمان، مهدوی از راه‌های شبه‌قانونی وارد عمل شد و با استفاده از نفوذش در دستگاه‌های دولتی تلاش کرد تا بر حاج علی غلبه کند، اما در این مورد نیز موفقیتی کسب نمی‌کند. حدود ۴۵ سال بعد، یکی از دامادهای گازرانى به نام حاج فتح‌الله فدایی از دیار خود کاشمر، پانزده کارگر به حصارى مى‌آورد. آنها قلعه‌ای کوچک را در جوار ضلع غربی قلعه اصلی مى‌سازند. ورودی این قلعه کوچک از داخل قلعه بزرگ در نظر گرفته شده است. حاج علی هیچ‌گاه برای مدتی طولانی در روستای حصارى مستقر نبود و خانواده‌اش نیز هرگز آنجا نرفتند. خانه‌ای که به‌عنوان خانه ارباب در کنار قلعه در میان باغی بزرگ ساخته شده بود، محل استقرار دائمی مشاور ارباب محسوب مى‌شد و در مواقع حضور گازرانى اتاق ویژه‌ای در شأن و مرتبه وی در اختیارش قرار مى‌گرفت.

بعد از فوت گازرانى، حصارى و سایر املاک گازرانى به دست وارث دچار آشفتگی شد. روستای حصارى بین چهار دختر گازرانى تقسیم شد. تا مدتی حاجی فدایی داماد گازرانى قلعه را اداره مى‌کرد و رعایا وی را ارباب مى‌دانستند. در سال‌های اول دهه شصت، اداره روستا به‌دلیل ناهماهنگی وارث دچار ضعف و از رونق آن کاسته شد. بعضی مردم آنجا را ترک کردند و آنهایی که باقی ماندند از وارثان زمین‌های سمت شمالی قلعه را خریداری کردند و خانه‌های نوساز را ساختند. قلعه نیز به تدریج متروک و به دست فراموشی سپرده شد (Dejeh, 2005).

تمدنی کهن را در بر گرفته است که به تپه گبر حصارى موسوم است. در این محدوده باستانی می‌توان توالی فرهنگ‌های دشت اسفراین، دست‌کم از دوره اشکانی را مطالعه کرد که لایه‌های استقرارى آن روی یک تپه طبیعی قرار گرفته است (Esfarayen Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Department, 2007, P. 2).

آن‌طور که اهالی محل معتقدند، چون در گذشته دور این تپه بقایای دیوار یا حصارى دیده مى‌شد، زمین‌های واقع در این منطقه را زمین‌های حصارى مى‌نامیدند. بعد از مالکیت حاج علی گازرانى بر این زمین‌ها و ایجاد یک قلعه جهت سکونت رعایا، این قلعه را حصارى گازرانى یا حصار گازرانى نام نهادند (Dejeh, 2005). در اسفراین چندین روستا وجود دارد که به‌دلیل وجود دیوارى تاریخی در نزدیکی یا پیرامون آن، عنوان «حصار» یا «حصارى» در نامشان مشاهده مى‌شود: حصار کاظم‌آباد، حصار کردها، حصارى آستانه، چهل حصار و حصارى گازرانى. تمایل به قلعه‌نشینی و ساخت مجتمع‌های زیستی روستایی به‌صورت محصور، سابقه‌ای دیرینه در اسفراین دارد و عمومیت کاربرد واژه «قلعه» به‌جای واژه «روستا» در این ناحیه و نیز نام‌گذاری بسیاری از روستاها همراه با واژه «حصار» مانند «چهل حصار»، «حصارى» و... بر این مسئله گواه است. وجود زمین‌های کشاورزی بسیار به‌واسطه اقلیم و خاک مناسب در اسفراین و انباشت ثروت و آذوقه، همچنین وجود برخی اقوام مهاجم در شمال شرق ایران دلیلی بر رواج قلعه‌نشینی در این منطقه است.

تاریخچه قلعه حصارى

تا قبل از سال ۱۲۹۲ هجری شمسی (۱۳۳۰ ه. ق) زمین‌های حصارى جزو اراضی روستای نصرآباد (واقع در شمال روستای کنونی حصارى) و تحت مالکیت کردهای نصرآباد بوده است. در همان سال‌ها به‌دلیل وضعیت بد اقتصادى، مردم این روستا تصمیم به فروش زمین‌های حصارى مى‌گیرند. در این میان، یکی از تجار سرشناس و بانفوذ مشهد به نام مهدوی معروف به ملک‌التجار (برادر رئیس‌التجار)^۱ برای خرید اراضی حصارى با حاجی عیسی‌خان (بزرگ روستای نصرآباد) وارد مذاکره مى‌شود، اما به‌دلیل پایین‌بودن قیمت پیشنهادی ملک‌التجار، حاجی عیسی‌خان از فروش زمین‌ها به وی امتناع مى‌کند؛ درنتیجه عیسی‌خان به مشهد عزیمت کرده و فروش اراضی حصارى را با یکی دیگر از سرمایه‌داران معروف مشهد

شکل ۲. منظره عمومی روستا از فراز کوهی در جنوب روستا پیش از تخریب قلعه

منبع: نگارندگان، ۱۳۸۳

مالکیت

بسیار محدود بود و آب کمی حاصل می‌شد؛ بنابراین زمین‌های حصارى کاملاً زیر کشت نمی‌رفت و در قسمت‌هایی نیز کشت دیم صورت می‌گرفت. بعد از آمدن گازرانی به این منطقه، اقدام به گسترش و احیای این قنات کرد. حدود ده مقنی برای گازرانی به‌طور شبانه‌روزی کار می‌کردند. حاج علی طول قنات حصارى را به هفت کیلومتر افزایش داد و هم‌اکنون مادر چاه قنات مزبور در جنوب روستای دستجرد واقع در جهاندشت و مظهر قنات در شرق روستای حصارى قرار دارد. آب قنات حصارى به سیزده شبانه‌روز تقسیم شد؛ یعنی گردش آب روی زمین‌ها را در مدار سیزده شب و روز به قرار زیر بنا نهاد: سه شب و روز آب و زمین باغ‌ها، سه شب و روز آب و زمین روزمزد (رعایا در این زمین‌ها به‌صورت روزمزد کار می‌کردند)، هفت شب و روز آب و زمین نصفه کاری (رعایا در زمین‌ها با قرار سهم نصف محصول، کشت می‌کردند).

آب این قنات در سال‌های اخیر، به‌دلیل حفر چاه عمیق در روستای دهنة اجاق در شمال شرقی حصارى خشک شد و مردم حصارى مجبور شدند چاهی عمیق برای تأمین آب مورد نیاز خود تأمین کنند. در حال حاضر، روستا دارای چهار چاه عمیق برای کشاورزی است. آب آشامیدنی روستا نیز از چاه عمیقی در مسیر روستا در غرب آن تأمین می‌شود. رودخانه‌ای به نام کال ولایت نیز در فاصله کمی از جنوب روستا می‌گذرد، اما این رودخانه فصلی بوده و بیشتر مواقع محل هدایت سیلاب‌ها به کال شور است؛ بنابراین کشاورزان از این رود برای تهیه آب مورد نیاز بهره‌ای نمی‌برند.

در زمان حیات مرحوم حاج علی گازرانی، کل مجموعه روستای حصارى به همراه اراضی آن و یک رشته قنات روستا، تحت مالکیت وی بوده است. هر فردی که در آنجا زندگی می‌کرد، جزء رعایای گازرانی محسوب می‌شد. در این زمان مسئولیت اداره روستا، هماهنگی‌های لازم و رسیدگی به وضعیت رعیت، حسابرسی‌ها و غیره به عهده مشاور وی بود. بعد از فوت حاج علی، روستای حصارى میان چهار دختر وی تقسیم شد که آنها نیز بخشی از املاک خود را به مردم روستا فروختند. تا چندی پیش سه دختر وی، هریک مالک ۸۰ هکتار زمین و ۴۸ ساعت آب بودند. تا سال ۱۳۸۴ قلعه قدیمی حصارى (در ضلع جنوبی روستای کنونی) تحت مالکیت یکی از فرزندان گازرانی (به نام عصمت) بود و حمام قدیمی نیز جزء این املاک به حساب می‌آمد. در این سال، بخشی از مجموعه تاریخی روستا، یعنی محوطه قلعه بزرگ و قلعه کوچک حصارى به فرد دیگری فروخته شد. مالک جدید از زمین قلعه به‌عنوان زمین کشاورزی استفاده کرد و بدین‌منظور تخریب‌های گسترده‌ای انجام داد که در مباحث بعدی به آن خواهیم پرداخت.

آبرسانی و تقسیم آب

روستای حصارى در پای کوه رشته‌کوه شاه‌جهان و در پایین دست یک مخروط افکنه ایجاد شده است. مخروط افکنه‌های متعددی در این ناحیه، منابع آب زیرزمینی را تأمین می‌کنند که موجب حاصلخیزی منطقه شده است. تا پیش از مالکیت گازرانی بر حصارى، تعداد حلقه چاه‌های قنات آن

شکل ۳. منابع آب روستای حصارى
منبع: نگارندگان، ۱۳۸۳

شکل ۴. مسیر قنات روستای حصارى گازرانى
منبع: GoogleEarth, 2017

نحوه شکل‌گیری بافت قلعه

موجب شد سرعت و صرفه اقتصادی در اولویت ساخت قرار بگیرد؛ البته سادگی در ساختار قلعه در منطقه دارای سابقه است و پیش از آن قلعه‌های دیگری مانند قلعه قهرمان‌آباد و قلعه دستجرد و غیره در همین ناحیه، با این شیوه طرح‌ریزی شده است.

مرحله اول، شکل‌گیری روستا

قلعه حصار در میان درگیری‌های مکرر میان عوامل ملک‌التجار با افراد گازرانی ساخته شد و لازم بود در ساخت آن مسائل حفاظتی و ایمنی رعایا و همچنین سرعت در ساخت رعایت شود. قلعه اولیه در زمینی مستطیل‌شکل با ابعادی حدود ۸۹×۸۹ متر، بنا شد و دیوار آن دربرگیرنده منازل رعایا و انبار اصلی بود. خانه‌ها دورتادور (با پلان مشابه) چسبیده به دیوار قلعه ساخته شدند. خانه‌هایی نیز در وسط محوطه قلعه ساخته شد که متعلق به افراد مهم‌تر روستا بود. قلعه تنها یک ورودی از سمت شمال داشت.

شکل ۵. بخشی از ضلع غربی قلعه حصار گازرانی

منبع: نگارندگان، ۱۳۸۳

مرحله دوم

پس از آنکه کشاورزی روستا رونق گرفت و آرامش نسبی در منطقه حاکم شد، فضاهای دیگری برای رفع نیازهای رعیت، مانند مسجد، حسینیه و حمام در روستا ایجاد شد. همچنین خانه اربابی در باغ بزرگ کنار قلعه ساخته شد. در طراحی بافت اولیه قلعه، جایی برای چنین عناصری در نظر گرفته نشده بود؛ بنابراین هریک از عناصر مذکور، در جوار قلعه و بیرون از دیوارهای آن احداث شدند. این فضاها به صورت خطی و در امتداد ضلع شمالی قلعه شکل گرفتند. دسترسی به این فضاها از بیرون صورت می‌گرفت؛ بنابراین کسانی که از دیگر نقاط برای دادوستد و غیره به قلعه می‌آمدند، به محل زندگی زن و فرزند رعیت راه نمی‌یافتند. در ضلع شمالی خارج قلعه خیابانی

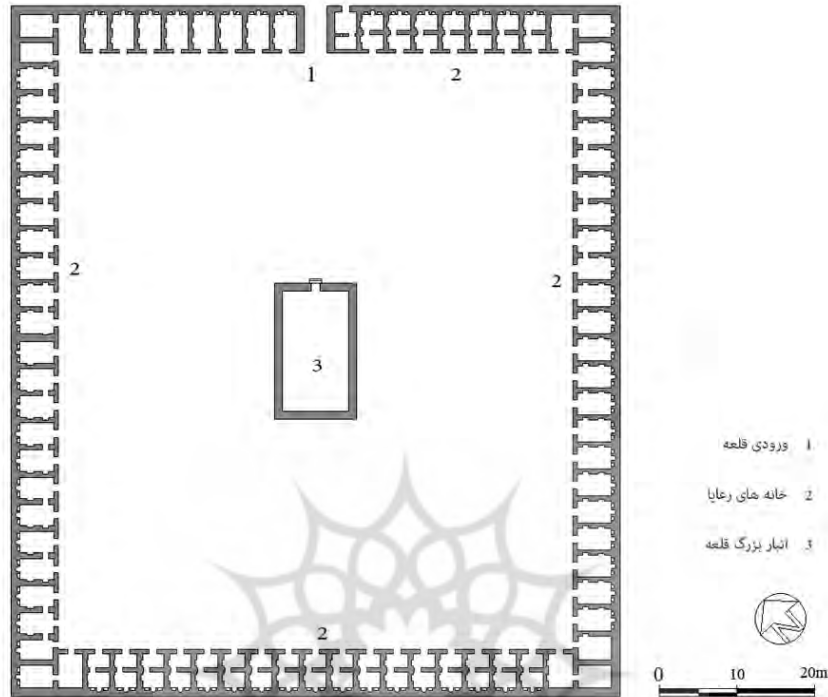
منطقه اسفراین در طول تاریخ بارها از سوی ازبک‌ها از شمال و ترکمن‌ها از غرب، مورد قتل و غارت و تاخت و تاز قرار گرفته است؛ بدین جهت ساخت شهرها و آبادی‌ها در این منطقه به صورت قلعه‌های مستحکم امری معمول بوده است. حتی تا اواخر حکومت پهلوی نیز خوانین و مردم برای مقابله با دزدان و غارتگران، ناچار به حفظ برج و باروهای محل زندگی بودند. در اسفراین به ندرت روستایی یافت می‌شود که آثاری از دیوارهای استوار به دور آن باقی نمانده باشد؛ به طوری که در حال حاضر نیز مردم اسفراین از واژه قلعه به جای واژه‌های ده، روستا و آبادی استفاده می‌کنند. قلعه گازرانی با ساختاری ساده، شامل خانه‌هایی همسان دورتادور محوطه و متصل به دیواری نه‌چندان مرتفع و انباری در مرکز محوطه ایجاد شده است. شرایط نابسامان و ناپایدار در زمان تأسیس آن و لزوم راه‌اندازی یک مرکز اقتصادی و کشاورزی در زمانی محدود،

همه کسانی که در قلعه زندگی می‌کردند، رعیت حاج علی بودند و هر خانواده از یک اتاق بدون هرگونه امکانات بهره‌مند بود؛ به جز افراد مهم‌تر که آنها نیز مطابق قدرت و وسعشان چند اتاق مرتبط به هم داشتند. در مرکز قلعه انباری بزرگ با ارتفاع زیاد بر روی گریه‌روهای آجری برای نگهداری محصولات کشاورزی ساخته بودند و از پشت‌بام مرتفع آن به عنوان محلی برای دیده‌بانی استفاده می‌شد. جان‌پناهی نیز به عنوان سنگر روی آن ساخته بودند که هم‌اکنون موجود است. به دلیل وسعت کم قلعه همان یک محل برای دیده‌بانی کافی بود و به ساخت برج در چهار طرف قلعه نیازی نبود.

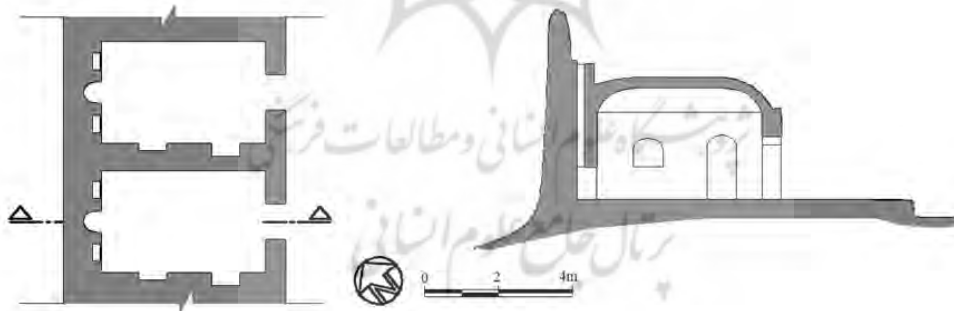

مغازه‌ها، خانه‌اى ارباب و حمام روستا از این خیابان امکان‌پذیر بود. مکان‌هایی نیز برای بستن و تیمارکردن موقت اسب‌ها بر دیوارهای قلعه در این خیابان وجود داشته است.

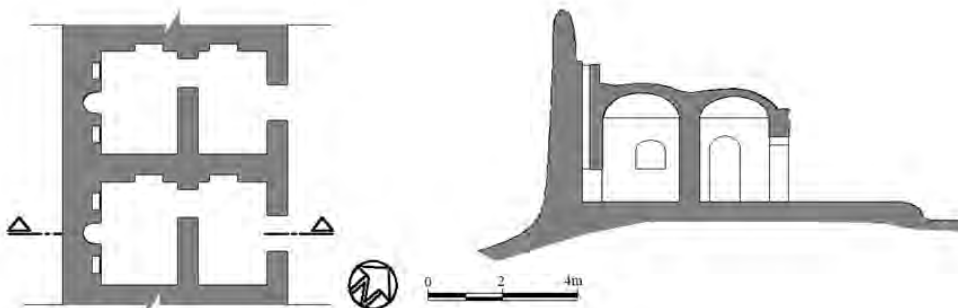
سرسبز ایجاد شد که بسیاری از کارهای روزمره مردم، از جمله دادوستد و ارتباط با مردم دیگر روستاها در آن صورت می‌گرفت. همچنین دسترسی به حسینیه، مسجد، آسیاب،

شکل ۶. پلان قلعه حصارى گازرانى در مرحله اول شکل‌گیری - منبع: نگارندگان، ۱۳۸۴

شکل ۷. پلان و برش قائم از تیپ خانه‌های قلعه حصارى گازرانى - منبع: نگارندگان، ۱۳۸۴

شکل ۸. پلان و برش قائم از تیپ خانه‌های قلعه حصارى گازرانى - منبع: نگارندگان، ۱۳۸۴

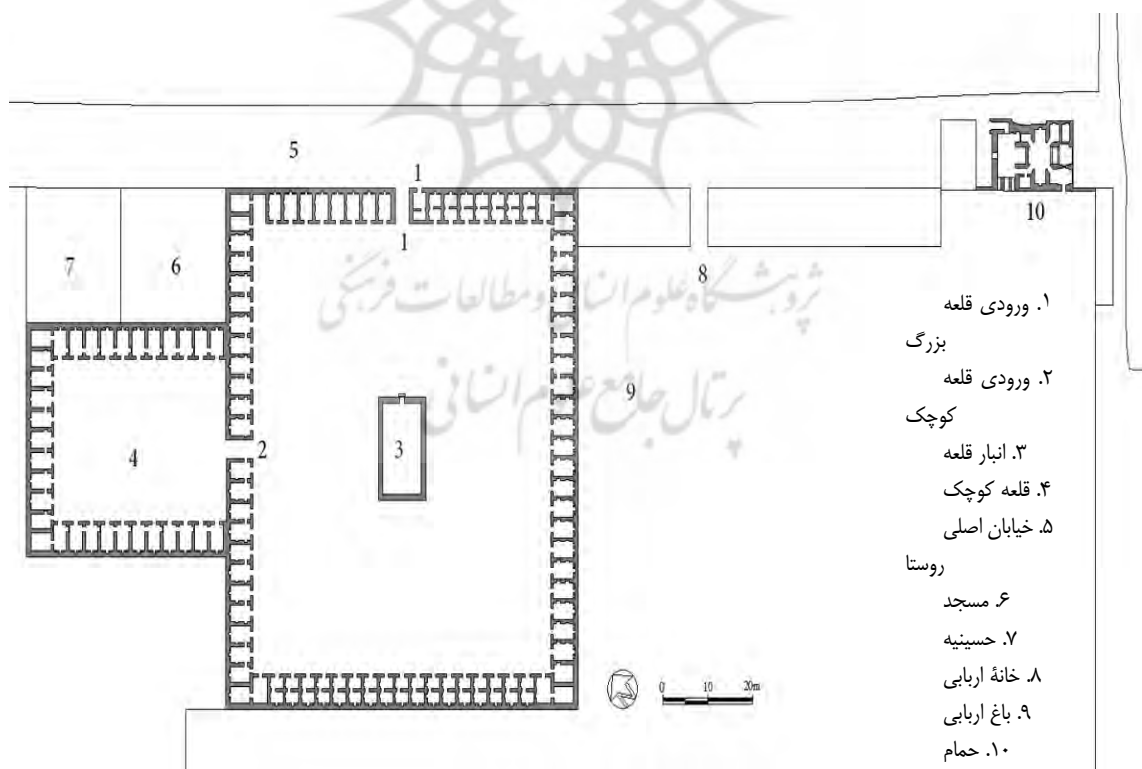

شکل ۹. محوطه قلعه بزرگ حصارى گازرانى (عکس از گوشه جنوب شرقى)
منبع: نگارندگان، ۱۳۸۳

مرحله سوم

نیروهای انسانی فراهم شود. سرعت در طرحریزی و اجرا و شتاب در حل مسائل معماری در مجموعه مشهود و ضعف‌هایی را موجب شده است؛ با وجود این در ساخت بعضی عناصر مانند انبار قلعه و حمام آن توجه بیشتری شده است. در این زمان خانه‌هایی نیز در داخل محوطه قلعه ساخته و به سایر فضاهای مسکونی اضافه شد. متأسفانه پیش از تخریب کامل قلعه، نقشه‌ای از بناهای ایجادشده در محوطه، توسط نگارندگان تهیه نشد؛ بنابراین بررسی دقیق آنها امکان‌پذیر نیست.

حدود ۴۵ سال بعد از ساخت قلعه، حاجی فدایی (داماد گازرانى) کارگرانی را از کاشمر به آنجا آورد و قلعه‌ای کوچک در سمت غرب محوطه اصلی قلعه برای همان کارگرا و به دست خودشان ساخت. ورودی قلعه کوچک از داخل محوطه اصلی قلعه قدیمی در نظر گرفته و از ایجاد ارتباط مجزا با بیرون خودداری شد. به‌طورکلی در ساخت روستای حصارى سعی بر آن بوده تا هرچه سریع‌تر محلی امن برای استقرار

شکل ۱۰. پلان قلعه حصارى گازرانى، پیش از تخریب گسترده سال ۱۳۸۵

(متأسفانه نقشه‌های مربوط به فضاها و عناصر معماری الحاقی در داخل محوطه قلعه بزرگ برداشت نشده‌اند و هم‌اکنون اطلاع دقیقی از چگونگی آنها در دست نیست).

شکل ۱۱. حسینیه روستا، واقع در خارج قلعه
منبع: نگارندگان، ۱۳۸۳

شکل ۱۲. ورودی قلعه حصارى گازرانى
منبع: نگارندگان، ۱۳۸۳

عناصر بافت قدیمی روستا

باغ ارباب، در سمت شرق قلعه که خانه ارباب در آن قرار داشت و دیواری به دور آن کشیده بودند که این دیوار هم اکنون باقی است، خیابان شمالی، دارای جویی بزرگ در امتداد دیوار قلعه است. درختان چنار در امتداد آن برافراشته‌اند و زیبایی خاصی به روستا داده‌اند. مردمانی که از روستاهای اطراف برای دادوستد و گاهی استحمام به این روستا می‌آمدند، زیبایی منظره این بخش از قلعه که مسجد، حسینیه، دیوار قلعه، حمام و سردرخانه خان را شامل می‌شد، برایشان چشمگیر بود و در نهایت حمام، معروف‌ترین بنای روستا در میان قلعه‌های اطراف بوده است.

روستای تاریخی حصار، شامل قلعه‌های بزرگ و کوچک و بخش خدماتی آن، عناصر معماری متعددی را در خود جای داده که این عناصر عبارت‌اند از: بارو و دروازه، خانه‌های مسکونی رعایا، انبار قلعه، که علاوه بر کاربری انبار، از پشت‌بام آن به‌عنوان برج دیده‌بانی و محلی برای تیراندازی نیز استفاده می‌شد، آسیاب، حسینیه، مسجد که هم‌اکنون تخریب و نوسازی شده است، خانه اربابی که در گذشته بنایی مجلل به همراه فضاهای بسیاری برای خدمه، سربازان، اسب‌ها و غیره بوده است که هم‌اکنون بخش ناچیزی از آن باقی مانده است،

شکل ۱۴. محل بستن چهارپایان در خیابان اصلی روستا
منبع: نگارندگان، ۱۳۸۳

شکل ۱۳. انبار اصلی در مرکز محوطه قلعه بزرگ
منبع: نگارندگان، ۱۳۸۶

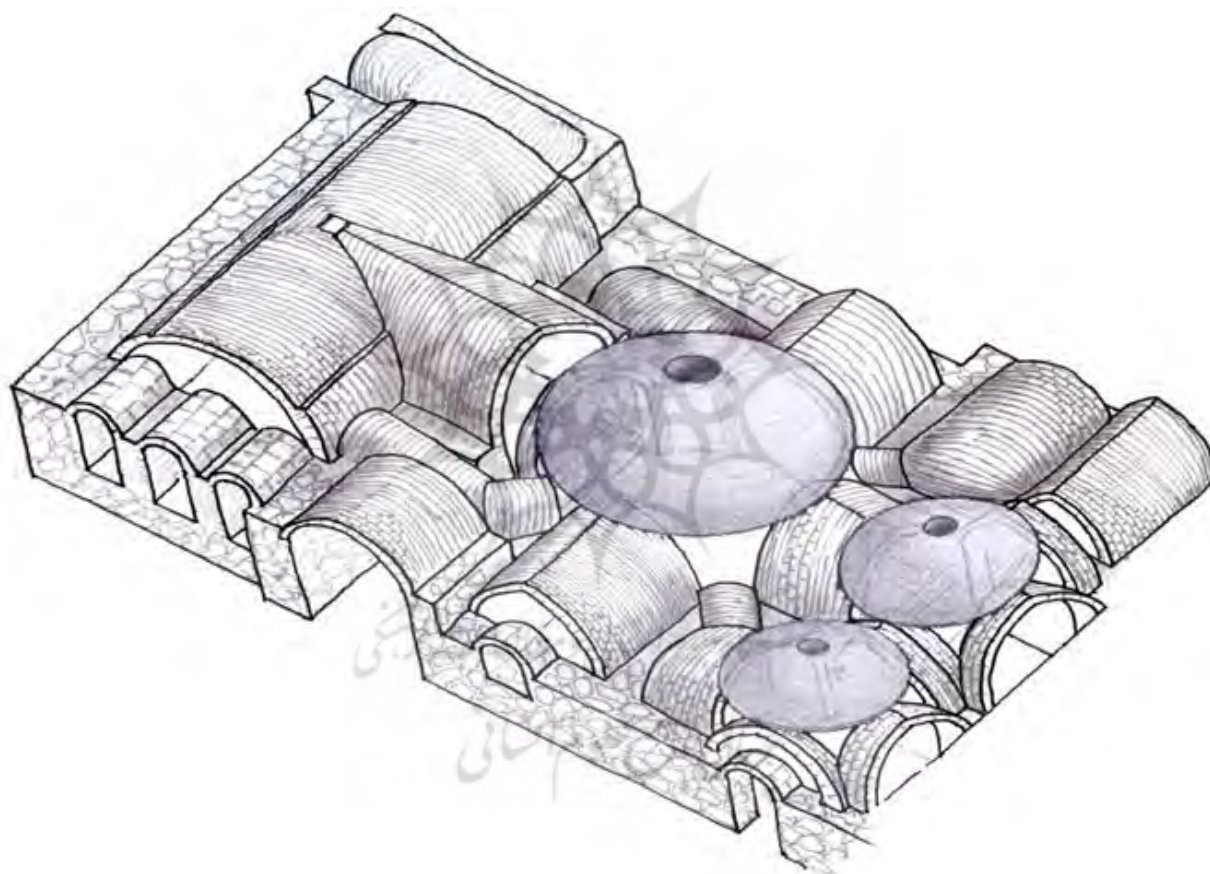
و مرطوب، همچنین رعایت نظافت و نجاست و پاکی و محرمیت بصری فضاها و غیره، مورد توجه قرار گرفته است. در زمان حکومت پهلوی و در سال‌هایی که استفاده از حمام‌های خزینهای، به دلیل بهداشت عمومی ممنوع و استفاده از دوش آب مرسوم شد، حمام حصار نیز مانند بسیاری از حمام‌ها تغییر کرد و با بستن خزینه و ایجاد دوشخانه با شرایط روز سازگار شد. بعدها به دلیل فرسودگی حمام قدیمی، یکسری تعمیرات کلی در بنا و نوسازی در بخشی از تأسیسات آن الزامی شد، اما تصمیم مشاور ارباب (حاج فتح‌الله فدایی، داماد حاج علی گازرانی که در این زمان بعد از مرگ گازرانی رعیت وی را ارباب می‌دانستند) بر آن شد که حمامی جدید با طرحی امروزی و تأسیسات مدرن در محل حمام قدیمی احداث کند. ابتدا نظر بر این بود تا با تخریب حمام قدیمی، بنای جدید را با مصالح آن بسازند، اما مخالفت شدید حمام‌دار روستا (ماهرکمالی) موجب شد به ساختمان حمام قدیمی تعرضی نشود و از فضای آن به‌عنوان انبار وسایل و سوخت حمام جدید (نفت سیاه) استفاده شود (Safamansouri, 2007, P. 26).

حمام روستای حصار گازرانی

حمام روستای گازرانی جزء عناصر شاخص قلعه است که در گذشته در میان آبادی‌های منطقه معروف بوده است. این بنا اکنون توسط سازمان میراث فرهنگی کشور در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. همان‌طور که قبلاً ذکر شد، بنای حمام حصار، در مرحله دوم تشکیل روستا و هم‌زمان با مسجد، حسینیه و خانه اربابی احداث شد. در آن زمان، وضعیت کشاورزی و اقتصاد قلعه بهبود یافته و امنیت نسبی بر منطقه حاکم شده بود؛ بنابراین فرصت و امکانات مناسبی برای حل مسائل معیشتی روستا در اختیار بود. حمام حصار در زمینی مستطیل‌شکل با زیربنای ۲۶۴ مترمربع ساخته شد. معمار آن «استاد علی‌اکبر تشکری» به‌خوبی توانسته بود با طرحی حساب‌شده، تمام فضاهای مورد نیاز یک حمام را (بینه، میاندر، گرمخانه، خزینه و غیره) با کارایی مناسب، در زیربنای نسبتاً کم پیش‌بینی کند. در این طراحی همه مسائلی که رعایت آن در یک حمام سنتی الزامی است، مانند ایجاد حریم و سلسله‌مراتب حرکتی میان فضاهای سرد و خشک و فضاهای گرم

شکل ۱۵. حمام روستای حصارى گازرانى
منبع: نگارندگان، ۱۳۸۳

شکل ۱۶. تصویر پارالاین از حمام حصارى
منبع: (Safamansouri, 2007)

شرایط قلعه پس از متروک شدن

همان‌گونه که عنوان شد، در سال‌های اول جمهوری اسلامی مردم روستا به تدریج قلعه قدیمی را ترک کردند و با خرید بخشی از زمین‌های شمالی روستا از وارثان گازرانى، خانه‌های مسکونی جدیدی را ساختند و فصل جدیدی از حیات روستا را آغاز کردند. تا مدت‌ها هنوز برخی افراد کم‌بضاعت در قلعه زندگی می‌کردند یا ساکنان و کشاورزان روستا از فضاهای

قلعه به‌عنوان انبار استفاده می‌کردند، اما با گذشت زمان قلعه به‌طور کامل متروک شد و عوامل مخرب آسیب‌رسان با سرعت بیشتری موجبات تخریب عناصر موجود در بافت تاریخی را فراهم کردند. علاوه بر آن، مسجد تاریخی روستا توسط اهالی تخریب و نوسازی شد.

در سال ۱۳۸۴، بخشی از مجموعه تاریخی روستا، یعنی فضای قلعه کوچک و قلعه بزرگ، توسط وارث حاج علی گازرانى

شد. در این میان انبار بزرگ روستا که در میان زمین‌های فروخته‌شده قرار دارد، با ممانعت اداره کل میراث فرهنگی شهرستان از تخریب مصون ماند. برخی عناصر دیگر مجموعه مانند حسینیه، بخشی از خانه اربابی، حمام قلعه و نیز منظر کلی خیابان شمالی قلعه هنوز پابرجا هستند.

به فروش گذاشته شد. مالک جدید برای تبدیل محوطه به زمین کشاورزی، اقدام به تخریب گسترده آثار خانه‌های خشتی برجای‌مانده کرد. متأسفانه قبل از ثبت مجموعه در فهرست آثار ملی، بخش عظیمی از کالبد معماری نابود و لطمه‌ای جبران‌ناپذیر بر ارزش‌های معماری و تاریخی بافت قلعه وارد

شکل ۱۷. محوطه قلعه بزرگ، پیش از تخریب منبع: نگارندگان، ۱۳۸۳

شکل ۱۸. محوطه قلعه حصارى پس از تخریب - منبع: نگارندگان، ۱۳۸۶

شکل ۱۹. وضعیت موجود قلعه حصارى و جانمایی آثار باقی‌مانده - منبع: GoogleEarth

نتیجه‌گیری

و معماری بخش‌های تخریب‌شده با آثار باقی‌مانده روستا و نیز به‌دلیل حفظ این ارزش‌ها در پیوستگی با کل منطقه، بازسازی آن راهگشا و حتی الزامی است. بخش‌های تخریب‌شده مربوط به هسته اولیه قلعه است. از آنجا که سایر فضاها بعد از این قسمت و در رابطه‌ای منطقی با آن جانمایی شده‌اند، در صورت بازسازی نکردن، ارتباط فرهنگی و تاریخی عناصر باقی‌مانده قلعه مخدوش خواهد شد. از سوی دیگر همان‌طور که گفته شد، در صورت بازسازی قلعه، امکانات فضایی بسیاری برای راه‌اندازی کاربری‌های مورد نیاز روستای حصارى گازرانى و منطقه ساریگل به وجود می‌آید. علاوه بر اینکه این امر هزینه‌های کمتری از ساخت ساختمان‌های جدید دارد، تأثیر بسیار متفاوتی نیز بر سطح اقتصاد و فرهنگ روستاییان خواهد داشت.

منابع مالی

منابع مالی این مطالعه توسط نویسنده تهیه شده است.

تعارض منافع

تعارضی از طرف نویسندگان گزارش نشده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. مهدوی رئیس‌التجار، که اصالتاً از یهودیان اصفهان و مقیم مشهد بود، در اواخر دوره قاجاریه، به همراه پسرعمویش امین‌الضرب در تهران توانسته بود، بخش مهمی از اقتصاد آن زمان را در اختیار بگیرد و با داشتن پشتوانه قوی اقتصادی و پولی توانست در سیاست‌گذاری‌های شاه و درباریان و امرا دخالت و اعمال نظر کند (Tawahodi, 1995, PP. 146-161).
۲. بربرها همان هزاره‌های فارسی‌زبان و شیعه‌مذهب و از نژاد زرد هستند. آنها در اواخر حکومت قاجاریه، به نواحی شرقی خراسان وارد شدند و پیش از این، در سرزمین افغانستان کنونی سکونت داشتند. این مردمان جنگجو و سخت‌کوش، به‌وسیله رضا مهدوی (رئیس‌التجار) برای تصرف املاک عبدالرضاخان شجاع‌الدوله و محمدابراهیم خان روشنی، در اواخر حکومت قاجاریه، به اسفراین آورده شدند. هزاره‌های، اکنون در روستاهای شمال جاده سبزوار- اسفراین مانند روستاهای قاسم‌آباد، عباس‌آباد و ولی‌آباد سکونت دارند و به کشاورزی مشغول‌اند (Tawahodi, 1995, PP. 146-161).

قلعه حصارى جزء معدود قلعه‌هایی است که در شهرستان اسفراین بررسی شده‌اند و می‌تواند گوشه‌ای از معماری روستایی گذشته این شهرستان را نشان دهد. این روستا آخرین روستایی است که در اسفراین با ساختار قلعه احداث شده است. حدود نیم‌قرن بعد از احداث حصارى، به تدریج امنیت نسبی در منطقه حاکم شد و به‌دلیل افزایش جمعیت، مردم به ساخت خانه در خارج دیوار قلعه‌ها روی آوردند، اما قلعه‌نشینی در حصارى گازرانى تا سال‌های اول انقلاب اسلامی ادامه یافت. روش‌های طراحی و ساخت فضاهای معماری این قلعه بسیار هوشمندانه و کاربردی است و به علاوه فضای تاریخی آن امتداد زندگی و خاطرات مردمی است که در آبادانی و اقتصاد منطقه کوشیده‌اند. این روستا در ابتدای راه پرترددی است که به‌طرف روستای «بام» از جاده اسفراین-سبزوار انشعاب می‌یابد. این راه در ادامه از میان روستاهای متعدد به طرف قوچان ادامه می‌یابد و در صورت رسیدگی این قابلیت را دارد تا به جاده اصلی بین‌شهری تبدیل شود؛ بنابراین قلعه حصارى گازرانى می‌تواند به‌عنوان یک پایگاه اقتصادی با رویکرد فرهنگی و تفریحی در این مسیر مطرح شود. علاوه بر این، مسیر مزبور آثار تاریخی و مذهبی با ارزش دیگری دارد که گاهی به‌دلیل رسیدگی نکردن در حال تخریب است. برای تحقیق و بررسی و حفاظت از این آثار، وجود پایگاهی فرهنگی برای سازمان‌دهی نیروها و برنامه‌ریزی و آموزش به مردم در اهمیت حفظ این آثار، امری واجب است. در این خصوص نیز قلعه حصارى گازرانى تمام فضاها و ظرفیت‌های مورد نیاز را دارد و احیا و بازنده‌سازی این مجموعه می‌تواند قدمی مؤثر برای رسیدگی به دیگر قابلیت‌های منطقه و ارتقای سطح زندگی و فرهنگ ساکنان باشد. قلعه گازرانى و دیگر قلعه‌های رعیتی موجود، علاوه بر ارزش تاریخی و مطالعاتی، از لحاظ ساختار فضایی ساده و کارآمد، امکان استفاده‌های متعددی برای رفع نیازهای عملکردی و فرهنگی ساکنان نزدیک فراهم می‌کند.

خوشبختانه قبل از وقوع تخریب‌های اخیر، نقشه‌ها و تصاویری از معماری قلعه توسط نگارنده تهیه شد. می‌توان با بررسی شواهد باقی‌مانده، به ابعاد دقیق این فضاها و شرایط گذشته مجموعه دست یافت. بازسازی این قلعه به شکل پیشین به‌دلیل تملک زمین و هزینه‌های ساخت، با مشکلات فراوانی مواجه خواهد شد، اما به‌سبب پیوستگی ذاتی ارزش‌های تاریخی

منابع

- پازوکی، ناصر (۱۳۷۶). *استحکامات دفاعی در دوره اسلامی*. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
- پازوکی، ناصر (۱۳۷۸). شهر و نقش دفاعی شهر. مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران. جلد ۲. سازمان میراث فرهنگی کشور به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، ۲۹۷-۳۱۴.
- پیرنیا، محمدکریم و معماریان، غلامحسین (۱۳۸۷). *معماری ایرانی*. تهران: انتشارات سروش دانش.
- تقوی، عابد و رایگانی، ابراهیم (۱۳۹۳). تحلیل عدم به‌کارگیری منطقی مؤلفه‌های دفاع غیرعامل در فروپاشی شهر دهدشت در دوران صفویه و قاجار. *فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۱۵، ۸۶-۷۹.
- توحیدی، کلیم‌اله (۱۳۷۴). *اسفراین دیروز امروز*. مشهد: انتشارات واقفی.
- دژه، علی (۱۳۸۴). *شورای اسلامی روستای حصار حصار گازرانی*. مباحثات شخصی.
- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور (۱۳۸۴). استان خراسان شمالی، شهرستان اسفراین. تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۳۹-۴۰.
- شیخی سینی، فخرالدین (۱۳۸۹). *بررسی و تحلیل باستان‌شناختی قلاع قاجاری استان چهارمحال و بختیاری*. پایان‌نامه. دانشگاه محقق اردبیلی.
- صفا منصور، هادی (۱۳۸۶). *طرح مرمت و احیای حمام تاریخی حصار گازرانی*. دانشگاه هنر اصفهان.
- فرازمشاد، مصطفی (۱۳۸۶). مبانی نظری معماری در دفاع غیرعامل. تهران: انتشارات جهان جام جم.
- فرح‌بخش، مرتضی و صفا منصور، هادی (۱۳۹۵). بازشناسی استحکامات دفاعی ارگ بم. *نشریه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۱۰، ۲۱۱-۲۳۱.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۴). *تاریخ هنر معماری ایرانی در دوره اسلامی*. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۴). *پایتخت‌های اشکانیان*. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- گزارش ثبتی تپه گبر حصار گازرانی. اداره میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری شهرستان اسفراین.
- ماهرکمالی، عباس (۱۳۸۴). *حمام‌دار قدیمی روستای حصار حصار حصار*. مباحثات شخصی.
- ملازاده، کاظم و محمدی، مریم (۱۳۸۵). *قلاع و استحکامات نظامی ایران*. تهران: انتشارات سوره.
- میراحمدی، مریم و یادگارزاده، بنفشه (۱۳۸۹). بررسی آسیب‌پذیری فرم شهرها از دیدگاه پدافند غیرعامل و راه‌کارهای کاهش آن. *فصلنامه ساخت شهر*، ۱۴، ۲۵-۱۴.

References

- Dejeh, A. (2005). Islamic Council of Hesari-ye Gazerani village. Personal conversation. [in Persian]
- Farahbakhsh, Morteza and Safamansouri, Hadi (2016). Recognizing the Defensive Fortifications of Arg-e Bam (Bam Citadel). *Pazhohesh-ha-ye Bastani Iran*, 10, 211-231. [in Persian]
- Farazmeshad, M. (2007). *Theoretical foundations of architecture in passive defense*. Tehran: Jahan Jam Jam Publications. [in Persian]
- Kiani, Mohammad, Y. (1996). *History of Iranian architecture in the Islamic period*. Tehran: Iranian Student Book Agency. [in Persian]
- Kiani, Mohammad, Y. (2005). *Parthian Capitals of Iran*. Tehran: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Iran. [in Persian]
- Maherkamali, A. (2005). The old Hammamdar of bathhouse of Hesari-ye Gazerani village. Personal conversations. [in Persian]
- Mirahmadi, M. and Yadegarzadeh, B. (2010). Investigating the vulnerability of urban form from the perspective of passive defense and

- ways to reduce it. *City Development Research Journal*, 14, 14-25. [in Persian]
- Mollazadeh, K. and Mohammadi, M. (2006). *Castles and military fortifications of Iran*. Tehran: Surah Publications. [in Persian]
- National Geography Organization of Iran (2005). Geographical Culture of the Country's Settlements. (North Khorasan Province, Esfarayen County). Tehran: Publications of the National Geography Organization of Iran. [in Persian]
- Pazouki, N. (1997). *Defense fortifications in the Islamic period*. Tehran: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Iran. [in Persian]
- Pazouki, N. (1999). The city and the defensive role of the city. *Proceedings of the Second Congress of the History of Architecture and Urban Planning in Iran*. Volume 2. Tehran: Cultural Heritage Organization by the efforts of Baqer Ayatollahzadeh Shirazi. [in Persian]
- Pirnia, M. K. and Memarian, Gh. H. (2008). *Persian architecture*. Tehran: Soroush Danesh Publications. [in Persian]
- Registered report of Tepe Gabr, Hesari-ye Gazerani (2007). Esfarayen: Esfarayen Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Department. [in Persian]
- Safamansouri, H. (2007). *Renovation and revitalization plan of the historical Hesari-ye Gazerani bathhouse*. Isfahan University of Art. [in Persian]
- Sheikhi Sini, F. (2010). Archaeological study and analysis of Qajar forts in Chaharmahal and Bakhtiari province. MA Thesis. Faculty of Literature and Humanities. Mohaghegh Ardabili University. [in Persian]
- Taghavi, A. and Raygani, I. (2014). An Analysis of the Lack of Logic Application for the Passive Defense Components in the Disintegration of Dehdasht City at Safavid and Qajar Ages. *Journal of Studies on Iranian-Islamic City*. 15, 79-86. [in Persian]
- Tawahodi, K. (1995). *Esfarayen, yesterday and today*. Mashhad: Waqefi Publications. [in Persian]